

KIRGIZ HALKININ ÖRFİ HUKUK KODİFİKASYONU DENEMESİ OLARAK “ERECELER” VE İSLAM HUKUKU AÇISINDAN ANALİZİ

 AİTMAMAT KARIEV*

 10.53718/gttad.1099716

ÖZ

Araştırma konusu edindiğimiz bu makalede, özetle milattan öncesine kadar uzanan tarihî geçmişe sahip olan Kırgız halkının, kırsal bölgelerde ikamet etmelerinden ötürü zamanla oluşturdukları örfî hukuk sisteminin, 17.-19. asırlara gelindiğinde taknin ve tedvin çalışmaları ile başlattıkları girişimlerinin sonucunda meydana gelen “Erece-6” örfî hukuk kodifikasyon denemesi ile İslam hukuku mukayese edilmiştir. Giriş kısmında Kırgız halkının kısaca tarihine değindikten sonra, özellikle 1212 senesinden sonra bölgede hüküm süren Cengiz Han ve 1865 senesinden sonra da işgalci Çarlık Rusya politikasından ötürü, Kırgızların askerî cihetten önemli olan kırsal ve dağlık bölgelere çekilmeleri, bu çekilişle beraber 8. asırdan 18. asırlara kadar teşekkül eden örfî hukuk ile ilgili teâmülleri, bu örf-adetlerin oluşmasına etki eden faktörler, örfî hukuk sisteminin gündelik hayattaki yeri gibi konular ele alınmıştır. Sonrasında, Kırgız halkının hukuk algısı ve buna bağlı olarak, kendilerinin göçebe hayat şartlarına göre tesis ettikleri yargı sistemi, bu yargı sisteminin yapısı ve işleyişi, bu sistemde yer alan mahkeme organları, onların tayini, azli, maaşı, yargı sistemindeki hüküm çıkartma mekanizmi, mahkemelerde görülen konular işlenmiştir. Ardından, her toplumun düzeninin sağlanması için kaçınılmaz olan, yazılı olmayan ve kanun anlamı ifade eden örf-adetler esasında, hukuk kodifikasyonu denemesi olarak mezkûr örf-adetlerin yazılara dökülmesi, “Erece” adı verilen bu maddelerin kendi içinde kategorize edilişi, maddeler arası açıklamalar ve yorumlama işlemi gibi konular araştırılmıştır. Ayrıca, Kırgız halkının başında bulunan ve yargı yetkisine sahip olan biy ve manapların, yukarıda adı geçen maddeleri zamanın ve mekânın değişkenliği ve hukuk felsefesi gereği olarak, bazen bir araya geldikleri kurultaylarda değiştirebilmeleri ve bunun sebepleri incelemeye çalışılmıştır. En son olarak, 1907 senesinde günümüz Kırgızistan’ının Karakol (Prejevalskiy) şehrinde kabul edilen “Erece-6” hukuk kodifikasyonu denemesi, hukuksal anlamda ne tür karaktere sahip olduğu ve önemi üzerine durulmuş, Kırgız toplumundaki örf-adetlerin örfî hukuk karakterine bürünmesi, bu aşamada kanun hâimleri olan biy ve manapların İslam hukukuna riayeti ölçüsü gibi konular detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Özet şeklinde dahi olsa, bu anlamda “Erece-6” hukuk tasarısında yer alan kırk maddenin her birinin İslam hukukundaki yeri tespit edilmeye çalışılmış, bütün hukuk dallarını içeren bu maddelerin hukuksal anlamda, yerine göre İslam hukukundan daha sağlam bir sisteme sahip olduğu müşahede edilmiştir. Bu maddelerden hareketle, Kırgızların Müslüman olmalarına rağmen mezkûr maddelerde bazen İslam hukukunun genel prensiplerinin dışına çıktıkları, insan merkezli çalışan bir örfî hukuk sistemini ön planda tuttıkları gözlemlenmiştir. Makalemizde Türk hukuk tarihinde önemli anlam ifade eden Türk boylarının örfî ve şerî hukuk anlayışının bir arada mezcedilmesi, hayatın her alanında bu ikili hukuk sisteminin birlikte tatbik edilebilmesi konusunda, bu alandaki boşluğu dolduracak önemli bulgu ve kurgular elde edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Kırgız, Erece, Örfî Hukuk, Tarih.

* Dr. Öğr., Üyesi, Karabük Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Karabük/TÜRKİYE, E-Posta: kaytmamat@karabuk.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-8976-3685.

KIRGIZ HALKININ ÖRFİ HUKUK KODİFİKASYONU DENEMESİ OLARAK “ERECELER” VE İSLAM HUKUKU AÇISINDAN ANALİZİ

“EREJELER” AS AN ATTEMPT OF CUSTOMARY LAW CODIFICATION OF THE KYRGYZ PEOPLE AND ITS ANALYSIS FROM THE PERSPECTIVE OF ISLAMIC LAW

ABSTRACT

In this article, the customary law that named “Ereje-6” of the Kyrgyz people who had to the so old history to the Christ, was discussed in the perspective of the Islamic Law. Exactly, the customary law that consisted in the rural and mountain region after the legalization that had the Kyrgyz people to settlement of the date 17-19 cc. After the giving a short portrait of the history of the Kyrgyz people, we had talk about their retreating to the rural and mountains territories from the Chinqiz Khan’s domination that happened after the 1212 and after the Tsarist Russian Empire’s occupation, also after these progress we talked on the customary law customs that constituted from the 8 cc. to the 18 cc., and their factors witch effected for the institutionalize of the customary law, and its importance in the all steps of the life in the society. After the all these themes, we had to talk on the Kyrgyz people’s perception of a law and the judicial system that established according to their nomadic life conditions, and the structure of this judicial system and the functioning, and officials who were working in this structure, and their designation, dismissal, salary, and the judgment mechanism, and the matters that discussed in the courts. And we had to give the short portrait of the “Ereje”. The “ereje” is meaning social character that all society needs to it and its inevitable subject as a part of the law. Actually, we talked the themes of the “Ereje” like; the transcribing of this “Ereje”, and its customs that accepted as a code of the law, and its interpretation between the paragraphs. Therefore, we talked on the biys and manaps who directed the all Kyrgyz people and on their chancing the some paragraphs of this codification in the kurultay as a appropriate to the Kyrgyz society, and its chancing philosophy and its factors. Finally, we discussed the biys and manaps authority on the “Ereje-6” that written in the Karakol in 1907, also we talked on the changing of the Kyrgyz customs to the code of the law, and biys and manaps comply to Islamic law while they making the custom to the code of the law. Actually, we focused the portrait of fourty items of the “Ereje-6” that compared with the Islamic law, and all these items of “Ereje-6” was discussed as a part of law, finally we had to knowledge its quality in the some subjects. Therefore, the Kyrgyz people were disregard the Islamic law although after they accepted the Islam and they were prioritizing the customary law that was working for the interests of the people. In fact, they were to care about the law system that keeping the person in the center all time. Shortly, we have to discuss on the intermingling character of the customary and Islamic law system, and this so important for the Turkic people as a historical mirror. And in the context of this idea, we have to witness of the implementation of the two law system in the all period of life, and we achieved to the so more important fictions and results.

Keywords: Islamic Law, Kyrgyz, Ereje, Customary Law, History.

GİRİŞ

İnsanlık toplumunu diğer canlılardan farklı kılan ve onları ayakta tutan en temel özelliği toplumda belli bir düzenin olmasına dayanmaktadır. Tarih sahifelerinde yer alan her toplumun muhakkak bir hukuki düzeninin olduğu tartışılmaz. Bunu genel olarak Türk halkının geçmişinde daha net görmek mümkündür. Aynı şekilde, Kırgız halkının MÖ 203 senesinde eski Çin kaynaklarında zikredilişi, bugüne dek ismini koruyabilen tek Türk ulusu olarak tarihe geçişi, aslında onların sağlam bir hukuk sistemine sahip olduğundan haber vermektedir. İlk zamanlarda Budizm, Maniheizm, Hristiyanlık, Gök Tengricilik dinlerine mensup olan Kırgız halkı, daha sonraki zamanlarda dinî, sosyal, kültürel, siyasî, ticarî faktörlerin etkisiyle İslam dinini kabul etmişlerdir.

Karahanlılar Devleti ve diğer Müslüman ülkeler ile olan ticarî ilişkilerin sağlıklı yürümesi gibi, özellikle ticarî gerekçeler Kırgızların Müslüman olmalarında etkili olmuştur. İslam tarihinde Kırgız halkından ilk defa söz eden coğrafyacı İbn Hurdazbih (ö. 272/886) olmuştur. İstahrî (ö. 346/957) Kırgızların Şâş (Taşkent) ve İlak şehirlerine yakın Tanrı Dağlarının eteklerinde yaşadıklarını dile getirmiştir. Ebu Dulef (ö. 10.yy.) ise Kırgızlarda ibadet ederken manzum duaları tekrarlama adetlerinin olduğundan bahsetmiştir. Gerdizî (ö. 1061) de Kırgız halkının ölümlerini yaktıklarını ifade etmiştir. Bu adet, belki eski dinleri olan Budizm’den veya Zerdüştlükten kalmış, İslam’ı kabul etmesine rağmen hemen terkedilememiş, fazladan takdis edilen bir adet olma ihtimali yüksektir. Mervezî (ö. 11.yy.) ise Kırgız halkının daha sonraki süreçte, aslında Kaşgar ve çevresindeki Karahanlılar Devleti tebâsı altındaki Müslümanlarla olan etkileşiminden sonra, ölümlerini gömmeye başladıklarını dile getirmiştir. Bu bilgi, Kırgız halkının özellikle Karahanlılar devrinde Büyük Kırgız Kağanlığı adı altında onlara paralel devlet kurduklarını, bir günde iki yüz binlik grupların İslam dinini kabul ettiklerini, bu inanç sistemini örfî hukuk sistemi ile mezcederek, sonunda kendilerine özgü idarî sistemi ikame ettiklerini göstermektedir.

840-1212 seneleri arasında Orta Asya tarihi sahnesinde önemli rol oynayan Kırgız halkı, özellikle 1212 senesinden sonra bölgede hüküm süren Cengiz Han ve 1865 senesinden sonra da Çarlık Rusya döneminde, yine askerî cihetten önemli olan kırsal ve dağlık bölgelere çekilmiştir. Bu çekilişe beraber 8. asırdan 18.-19. asırlara kadar teşekkül eden örfî hukuk ile ilgili teâmilleri, fıkıh nazariyesi bakımından kısaca analiz ederek, araştırma konusu edineceğiz.

Kırgız halkının tarihi, dili, örf-âdeti, gelenek-göreneklere, kültürü, medeniyeti, hayat tarzı vb. konular üzerinde birçok çalışmalar yapılmıştır. Başta Avrupa, Rusya, Türkiye, Kırgızistan ve diğer ülkelerin değerli bilim adamlarının çalışmaları yer almaktadır. Ancak, Kırgız halkına ait örfi hukuk sisteminin özgeğini oluşturan ve ilk yazılı hukuk kodifikasyonu denemesi olarak kabul edilen, araştırmamızın konusu olan “Ereceler” hakkında derli-toplu hiçbir çalışmanın olmayışı, bizim bu konuyu zorlukları ile beraber ele almamıza sebep olmuştur.

1. Kırgız Halkının Hukuk Algısı ve Yargı Sistemi

Cengiz Han istilasına kadar Orta Asya tarih sahnesinde önemli rol oynayan Kırgız halkı, bu süreçten sonra özellikle askerî açıdan o dönemin stratejik bölgeleri olarak kabul edilen kırsal bölgelere çekilmiştir. Bu sebeple, hayvancılık ve göçebelik gereği örfi hukuku esas alan Kırgızlar, asırlarca bu bölgelerde yaşamaya devam etmişlerdir. Nitekim 17.-19. asırlarda Hokand Hanlığı tebaası altında yaşayan Kırgız halkı, hanlıktaki şerî mahkemeler esaslı adli sistemden farklı olarak, gündelik hayatlarında örfi hukuk sistemini benimsemişlerdir.¹ Şöyle ki, Kırgız halkının her bir kabilesinin başında hem idari hem adli salahiyeti bulunan biy ve manaplar yer almışlardır. Onlar Kırgız halkının hukuk sistemini ayakta tutan örfi hukuk hâmileleri olmuşlardır. Aynı yaşam tarzının benimseyen Kazak halkının başında sultan ve kojolar yer almışlardır.²

Biyler belli zamanlarda bir araya gelerek zaman ve mekâna göre değişkenlik arz eden örfi hukuk sistemi üzerinde tartışmışlar. Gerekli görülen konularda yapılması öngörülen değişiklikler de, çoğunluğun görüşü doğrultusunda, işte bu kurultaylarda yapılmıştır. Bu gelenek senede bir defa ve olağanüstü kurultay şeklinde değişik zamanlarda gerçekleştirilmiş, boylar ve milletlerarası en ağır davalar bakılmış, özellikle idari ve yargı meseleleri tartışılmış, örfi hukuk felsefesine istinaden gerekli değişiklikler yapılmıştır.³ Aslında, Kırgız halkındaki biylerin bir araya gelerek gerçekleştirdikleri bu kurultaylar, klasik adliye kaynaklarındaki mezâlîm mahkemeleri,⁴ yine Endülüs Emevî Devleti’nde tesis edilen “kâdî’l-camâ’a” kurumun şûra meclisi⁵ ile benzerlik arz etmektedir.

17.-19. asırlardaki örfi hukuk uygulamaları Isık-Göl, Talas, Çüy, Narın bölgelerindeki Kırgız halkı arasında etkin iken⁶ Oş, Celal Abâd, Batken bölgelerinde yaşayan Kırgız halkı arasında ise örfi hukuk ile beraber şerî hukuk da etkin olmuştur.⁷ Biy mahkemeleri sisteminde başta biy yer alıyordu. Hatta, bu yüzden “biy mahkemeleri” şeklinde isimlendirilmiştir.⁸ Kararların başka örf-adetlerle çelişki yaratmaması, halkın birliği ve güvenliğinin korunması, benzer konulara emsal teşkil etmesi gibi konularda kendisi ile danıştığı, mahkemede yardımcı olarak bulundurduğu aksakal,⁹ bürokraside biyden sonraki sırada yer almaktaydı. Ayrıca, biylerin 10-40 arası değişken sayılarda ciğitleri¹⁰ (yiğitler) vardı. Bu ciğitler yerine göre davalı ve davacıları mahkemeye getiren muhbir, yerine göre mirastan kalan terekeyi dağıtan kâsım, yerine göre de alınan kararı tatbik eden muhtesip olarak hizmet vermişlerdir. Yine, biy mahkemelerinde görülen her davayı kayda geçiren kâtip anlamında mirza¹¹ yer almaktaydı. Bununla beraber, mahkemede açıkça şahitlik yapan şahit bet aygak,¹²

¹ Aiitmamam Kariev, “Kırgız Biy Mahkemeleri Hakkında Kısa Bir Analiz (XVIII-XX. yy.)”, *MANAS Sosyal Araştırmaları Dergisi*, S. 4/6, 2017, s. 91-92.

² Osmonali Sıdıkov, *Tarih-i Kırgız-ı Şadmaniyya*, Elektro-Tipografiya “Vostochnaya Peçat”, Ufa 1914, s. 44-46; Hüsein Karasaev, *1916-Cıldagı Kötürülüş Cönündö – Ürkün*, Ala-Too, Bişkek 1993, s. 18; Tamara Ölçekçi, “Manaplar ve Kırgız Tarihindeki Roller”, *Bilig*, S. 67, 2013, s. 111-128; Klara Sooronkulova, “Adat-Obiçnoe Pravo Kırgızov”, *Vestnik Kirgizskiy Natsionalnyy Universitet*, 3/2, 2011, s. 99.

³ H. Dobrosmslov, *Sud u Kirgiz-Turgayskoy Oblasti v XVIII-XIX vekah*, Tipo-Litografiya İmperatorskago Universiteta, Kazan 1904, s. 24; Kapitan Davletşin, *Öçet Kapitana Davletşina po Komandirovka v Turkestanskiy Krae i Stepniya Oblasti dlya Oznoklemniya s Deyatrlnost Narodnih Sudov*, M. M. Stasyuleviç, Sain Petersburg 1901, s. 37.

⁴ Fahrettin Atar, *İslam Adliye Teşkilatı (Ortaya Çıkışı ve İşleyişi)*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1979, s. 164.

⁵ Şükrü Özen, “Kâdılcamââ-Kâdıludât”, *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 24. İstanbul 2001, s. 77, 79.

⁶ Akilbek Saliev, “O Narodnih Sudah Koçevogo Naseleniya Turkestana (1865-1917)”, *Vestnik KRSU*, S. 6/15, 2015, s. 102-106.

⁷ Akilbek Saliev, “O Şariatizatsii Sudoproizvodstva Po Obiçnomu Pravu Koçevih Narodov Turkestana (1865-1917gg.)”, *Vestnik KRSU*, S. 6/15, 2015, ss. 107-112.

⁸ Detaylı bilgi için bk. Aiitmamam Kariev, “Kırgız Biy Mahkemeleri Hakkında Kısa Bir Analiz (XVIII-XX. yy.)”, *MANAS Sosyal Araştırmaları Dergisi*, S. 4/6, 2017, s. 89-101.

⁹ Aksakal, yaşlı olmasına ve hayatî tecrübelerine istinaden toplumdaki husumet ve anlaşmazlıkları, toplumdaki örf-adetler çerçevesinde çözüme kavuşturabilen, toplumda sözüne itibar edilen bilge kişidir. Bk. Ölçekçi, “Manaplar ve Kırgız Tarihindeki Roller”, s. 113. Sooronkulova, “Adat-Obiçnoe Pravo Kırgızov”, s. 108.

¹⁰ S. K. Koconaliev, *Sud i Ugolovnoe Obiçnoe Pravo Kirgizov do Oktyabrskoy Revolyutsii*, İzdatselvo Akademii Nauk Kirgizskoy SSR, Frunze 1963, s. 5; Ç. D. Bosumbaeva, “Osobennosti Grajdanskogo Sudoproizvodstva i Obiçnom Prave Kirgizov v Pervoy Polovine XIX v”, *Vestnik KRSU*, S. 6/10, 2010, s. 8.

¹¹ Davletşin, *Öçet Kapitana Davletşina po Komandirovka v Turkestanskiy Krae i Stepniya Oblasti dlya Oznoklemniya s Deyatrlnost Narodnih Sudov*, s. 36-37; V. Nalivkin-M. Nalivkina, *Oçerk Bua Jenşim Osedlago Tuzemnago Naseleniya Fergani*, Tipografiya İmparatorskago Universiteta, Kazan 1886, s. 56.

¹² H. Dobrosmslov, İ. *Sud u Kirgiz Turgayskoy Oblasti v XVIII-XIX Vekah*, Tipo-Litografiya İmparatorskago Universiteta, Kazan 1904, s. 60-61; Ç. D. Bosumbaeva, “Osobennosti Grajdanskogo Sudoproizvodstva v Obiçnom Prave Kirgizov v Pervoy Polovine XIX v”, *Vestnik KRSU*, S.6/10, 2010, s. 8. P. E. Makovetskaya, *Materialı Dlya İzuçeniya İstoriçeskih Obiçaev Kirgizov*, Tipogr. Okrujn. Ştaba, Omsk 1886, s. 69.

KIRGIZ HALKININ ÖRFİ HUKUK KODİFİKASYONU DENEMESİ OLARAK “ERECELER” VE İSLAM HUKUKU AÇISINDAN ANALİZİ

mahkeme işlerinde gizlice şahitlik eden *sırt aygak*,¹³ avukatlık işlerini yürüten görevli anlamında *aygakçı*¹⁴ şeklinde isimlendirilen görevliler hizmet vermiştir.

Biy mahkemelerinin işleyiş tarzı ise tarafların şikayeti üzerine biyeler olay hakkında bilgi toplar, taraflara davetiyeye gönderir ve gerektiği takdirde onları mahkemeye zorla getirtir, yakın akrabalarını şahit olarak duruşmaya çağırır, elde bulunan şahitlik, yemin, ikrar gibi deliller çerçevesinde konuyu değerlendirir, sonrasında umuma açık meydanlarda, (genellikle) bir celsede hüküm verir.¹⁵ Davaya sonrası kendi ücreti olarak, davada hükmedilen para cezası miktarının %10'luk kısmını, “*biylik hakkı*” olarak almaları adet idi. Bazı kaynaklarda, bu hak hediye anlamında 1 koyun, 1 inek, 1 at vb. verilerek, özellikle “*tartuu*” şeklinde isimlendirilmektedir.¹⁶

Kırgız halkı arasındaki dava ve husumetlerin mercii olan biy mahkemelerinde aile hukuku konularından “nişanlılık”, “kalın-başlık parası”, “nikah”, “talak”, “rucû”, “çok evlilik”, “yaş farkı”, “yenge ve baldızla evlilik” gibi konular bakılmıştır.¹⁷ Aynı şekilde, eşya hukuku alanında insanın kendisine özgün malvarlığı ile ilgili menkul ve gayrimenkul davaları ve bunlardan doğan “hırsızlık” ve “talan etme” gibi suçlar da biy mahkemelerinde karara bağlanmıştır.¹⁸ Yine, kamu hukuku alanında kamu haklarına saldırı babından nitelendirebileceğimiz “çukur kazma” ve “geceleyn halkı rahatsız edecek olay türleri” de mahkemeye sonuçlandırılmıştır.¹⁹ Özellikle, biy mahkemelerindeki “adam öldürme” veya “sakat bırakma” gibi ceza hukuku alanındaki konularda, suçlunun sadece kun (diyet) ödeme cezasına çarptırılması dikkat çekmektedir.²⁰ Kırgız ve Kazak boyları arasında talan etme her zaman olagelmıştır. Bu tür iki ulus veya boy arasında meydana gelen, günümüz terimiyle uluslararası hukuk ile ilgili “barımta” diye isimlendirilen, kısaca “talan-yağmalama” gibi davalar da yukarıda zikrettiğimiz biyelerin kurultayında dikkatlice incelenerek, kritik meseleler babından daha titizlikle karara bağlanmıştır.²¹ Ayrıca, biy mahkemelerini meşgul eden bir diğer konu da miras hukuku konuları olmuştur. Hatta, İslâm hukukundaki miras anlayışından bazı farklılıkları ile değişiklik arz etmiştir.²²

1.1. Örfî Hukuk Kodifikasyonu Denemesi Olarak “Ereceler”

Yukarıda zikrettiğimiz biy mahkemelerinde görülen bütün konular, biyeler tarafından asırlara uzanan köklü bir örfî hukuk sistemi üzerinden incelenerek, en sonunda dava ile ilgili kararlar alınmış, zamanla bu kararlar da örfî hukuku oluşturan konulara dönüşmüştür. 17-18. asırlarda Orta Asya topraklarında işgal politikaları güden Çarlık Rusya hükümeti, işgali gerekli ve kaçınılmaz kılan birçok sebepler ileri sürmüştür.²³ Bunlardan biri eğitim ve diğeri hukuk sistemi olmuştur. Öyle ki, o dönemin Kırgız toplumundaki hukuk sistemi, aslında yargıçlar olarak kabul edilen biyelerin biraya gelerek icmâ ettikleri, bu konuların şifahi olarak nesilden nesle aktara geldikleri, esasında örfî hukuk birikimini oluşturan konuların artık sistematik olarak yazılması ile ilgili olmuştur.²⁴

Kırgız halkı tarihinde, özellikle biy mahkemeleri kararlarının ve kurultaylarda kabul edilen kararların araştırılması bağlamında, 15 Mayıs 1893 yılında Tokmok Şehri'nin Birkul Köprüsü'nün yanında gerçekleşen olağanüstü kurultay önemlidir. Hatta, örneklik babından özellikle 1907 yılında Isık-Göl ilimizin önceden Prejevalskiy, şimdi ise Karakol diye isimlendirilen şehrinde alınan maddeler çok önemlidir. Zikri geçen bu kurultaylarda, biyelerin bir araya gelerek gördükleri davalar hakkında kolektif akıl sonucunda alınan kararlar, artık resmî bir şekilde yazdırılmaya başlanmıştır. Daha doğrusu, sözlü olarak aktarıla gelinen örfî hukuk sistemi, bu dönemden itibaren hukuk kodifikasyonu denemesi olarak, özellikle kurultaylardaki her konu ile ilgili kararlar, esasen “kurallar” anlamını bildiren “Erece” adı altında kayda geçirilmeye başlanmıştır.²⁵

¹³ Makovetskaya, *Materialı Dlya İzuçeniya İstoriçeskih Obıçaeve Kırgızov*, s. 69.

¹⁴ Bosumbaeva, “Osobennosti Grajdanskogo Sudoproizvodstva i Obıçnom Prave Kırgızov v Pervoy Polovine XIX v”, s. 8.

¹⁵ Kocanaliev, *Sud i Ugolovnoe Obıçnoe Pravo Kırgızov do Oktyabrskoy Revolyutsii*, s. 12. Bosumbaeva, “Osobennosti Grajdanskogo Sudoproizvodstva i Obıçnom Prave Kırgızov v Pervoy Polovine XIX v”, s. 8.

¹⁶ Aitmatov Kariev, *Orta Asya'da İslâm Yargı Teşkilâtı ve İşleyişi (1709-1876 Hokand Hanlığı ve 1865-1928 Rus İşgali Süreci Örneği)*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2016, s. 188; Kocanaliev, *Sud i Ugolovnoe Obıçnoe Pravo Kırgızov do Oktyabrskoy Revolyutsii*, s. 18.

¹⁷ Davletşin, *Otçet Kapitana Davletşina po Komandirovka v Turkestanskiy Krae i Stepniya Oblasti dlya Oznoklemniya s Deyatrlnost Narodnih Sudov*, s. 52-56, 64-67, 70, 73; S. M. Slesarev, “Yuridiceskiy Bit Kırgızov Po N. İ. Grodekovu”, *Vestnik KRSU*, S. 9/14, 2014, s. 84; N. Eşmuradova, “Vzaimodeystvie Adata i Şariata v Pravovoy Sisteme Kırgızskogo Naroda v Sostave Rossiyskoy İmperii”, *Vestnik KRSU*, s. 1/15, 2015, s. 81.

¹⁸ “Biy” *Kırgız Sovet Ensiklopediyası*, Kırgız İlimler Akademiyası, C. 2, Bişkek 1977, s. 538; S. M. Slesarev, “Yuridiceskiy Bit Kırgızov Po N. İ. Grodekovu”, *Vestnik KRSU*, S. 9/14, s. 84; G. K. Toktogonova, “Erece-İstoçnik Kırgızskogo Obıçnogo Prava”, *Vestnik KRSU*, S. 6/10, 2010, s. 12.

¹⁹ N. İ. Grodekov, *Kırgızı i Karakırgızı Sırdarinskiy Oblasti-Yuridiceskiy Bit*, Tipolitografiya S. İ. Lahtina, Taşkent 1889, s. 130-132; Slesarev, “Yuridiceskiy Bit Kırgızov Po N. İ. Grodekovu”, s. 84.

²⁰ Anonim, *Materialı Dlya İzuçeniya İstoriçeskih Obıçaeve Kırgızov*, Tipogr. Okrujn. Ştaba, Omsk, s. 64, 65, 71, 76, 77; Davletşin, *Otçet Kapitana Davletşina po Komandirovka v Turkestanskiy Krae i Stepniya Oblasti dlya Oznoklemniya s Deyatrlnost Narodnih Sudov*, s. 68.

²¹ Kariev, “Kırgız Biy Mahkemeleri Hakkında Kısa Bir Analiz (XVIII-XX yy.)”, s. 99.

²² Bekbosun Borubaşov, “Regulirovanie İmuşestvennih Otnoşeniy Kırgızov Po Adatu”, *Vestnik KRSU*, S. 1/9, 2009, ss. 38-42.

²³ Kariev, *Orta Asya'da İslâm Yargı Teşkilâtı ve İşleyişi (1709-1876 Hokand Hanlığı ve 1865-1928 Rus İşgali Süreci Örneği)*, s. 73-77.

²⁴ G. K. Toktogonova, “Erece-İstoçnik Kırgızskogo Obıçnogo Prava”, *Vestnik KRSU*, S. 6/10, 2010, s. 10.

²⁵ Toktogonova, “Erece-İstoçnik Kırgızskogo Obıçnogo Prava”, s. 10-12.

1.2. Erece Örfi Hukuk Sisteminin Kendi İçinde Kategorize Edilişi

Kırgız halkının asırlara uzanan örfi hukuk birikiminin “Erece” adı altında yazıya dökülmesi, aslında Türk hukuk tarihi açısından önemli anlamlar ifade etmektedir. Özellikle, Türk hukuk tarihindeki İslam hukuku ve örfi hukuk sisteminin mukayesesi, birbirinden etkilenmesi veya etkilemesi gibi konuları, kısa da olsa tanıma bakımından önemlidir.

Örneklik babından kısaca değerlendirebileceğimiz 1893 senesinde Tokmok şehrinde gerçekleşen kurultayda görülen konular, on iki bölümden oluşmakta ve her bir bölüm kendi içinde farklı maddelere ayrılmıştır. Bunlardan birinci bölümde; yargı sistemi ile ilgili 14 madde, ikinci bölümde; davaların zaman aşımı ve biy mahkemelerinin yetkileri ile ilgili 3 madde, üçüncü bölümde; delilleri toplama usulleri ile ilgili 5 madde, dördüncü bölümde; davaya bakma ve suçluyu cezalandırma mesuliyeti ile ilgili 2 madde yer almaktadır. Aynı şekilde, beşinci bölümde; dul kadın ile ilgili 16 madde, altıncı bölümde; miras ile ilgili 5 madde, yedinci bölümde; hırsızlık, soygun, başkasının malını telef etme, barımta (kuşatma), sahte doküman hazırlama konularıyla alakalı 21 madde yazıya dökülmüştür. Yine, sekizinci bölümde; mükâfat ve ceza ile ilgili 4 madde, dokuzuncu bölümde; adam öldürme ile ilgili 14 madde, onuncu bölümde; borçlar hukuku ile ilgili 9 madde, on birinci bölümde; kamu hukuku ile ilgili 10 madde, on ikinci bölümde; ceza veya mükâfatın kabilelerin geneline geçerli kılınması gibi 4 maddelik konular yer almıştır.²⁶

1.3. 1907 Yılında Prejevskiy (Karakol) Şehrinde Kabul Edilen “Ereje-6” Maddeleri

Günümüz Kırgızistan’ının Isık-Göl ilinin Karakol şehrinde, on bir kabilenin biy ve manapların bir araya gelerek 1907 yılında gerçekleştirdikleri kurultayda, yazılı maddeler halinde hem Çarlık Rusya hem İslam hukuku esasları ile çelişmediği düşünülen,²⁷ daha doğrusu aile hukuku alanında İslam hukuku diğer alanlarda ise Çarlık Rusya hükümeti kanunları esas alınan bir tasarı hazırlamışlardır. Bu kodifikasyon denemesi, Kırgız halkındaki kutsallığına inanılan 40 sayısı ile sınırlandırılarak, 40 maddelik “Ereje-6” adıyla hazırlanmıştır.²⁸ Zikri geçen bu “Ereje-6” kurallarının bu bağlamda tasnif edilmesi, Rusçadan (orijinal metin) özetle tercüme edilerek bilgi verilmesi, okuyucu için faydalı olacağı kanaatindeyiz.

1907 senesindeki “Ereje-6” örfi hukuk kodifikasyon denemesi tasarısının maddeleri şu şekildedir:²⁹

1) Присудть за убийство мужского пола - 300 голов скота по 4 разряду во главе верблюда и денгами 300 руб.

*Tercümesi: Erkek bir kişiyi öldürmenin cezası devenin de içinde bulunduğu 300 baş hayvan ve 300 rubledir.*³⁰

2) За убитую женщину по 4 разряду -150 голов скота по 1 разряду во главе верблюда.

Tercümesi: Kadını öldürmenin cezası devenin de içinde bulunduğu 150 hayvandır.

3) За 1 вышибленный глаз 150 голов скота, а за вышибленных глазах как за убийство.

Tercümesi: Bir gözü kör etmenin cezası 150 hayvan, iki gözü kör etmenin cezası 300 hayvandır.

4) За отрезание носа -100 голов скота во главе 1 верблюда.

Tercümesi: Burun kırma ve koparmanın cezası 1 devenin de içinde bulunduğu 100 hayvandır.

5) За отрезание ухо -100 голов скота во главе 1 верблюда.

Tercümesi: Kulak kesme ve koparmanın cezası 1 devenin de içinde bulunduğu 100 hayvandır.

6) За отрезание зуб -9 голов скота во главе 1 верблюда.

Tercümesi: Bir dişi kırmanın cezası 1 devenin de içinde bulunduğu 9 hayvandır.

7) За сломанные руки и ноги присудить -100 голов скота во главе 1 верблюда.

Tercümesi: El veya ayak kırmanın cezası 1 devenin de içinde bulunduğu 100 hayvandır.

8) За сломанный палец присудить -9 голов скота во главе 1 верблюда.

Tercümesi: Parmaklardan herhangi birini kırmanın cezası 1 devenin de içinde bulunduğu 9 hayvandır.

9) Присудить за повреждение полового члена -150 голов скота во главе 1 верблюда.

²⁶ S. K. Koconaliev, *Obiçnoe Pravo Kırgızov*, Fond “Soros Kırgızstan”, Bişkek 2000, s. 266-293.

²⁷ Nodirahon Eşmuradova, “Vzaimodeystvie Adata i Şariata v Pravovoy Sisteme Kırgızskogo Naroda v Sostave Rossiyskoy İmperii”, *Vestnik KRSU*, S. 1/15, 2015, s. 83.

²⁸ Koconaliev, *Obiçnoe Pravo Kırgızov*, s. 294-296.

²⁹ Tasarının orijinal metnine ulaşmak için bk. S. K. Koconaliev, *Obiçnoe Pravo Kırgızov*, Fond “Soros Kırgızstan”, Bişkek 2000, s. 294-296.

³⁰ O dönemde kullanılan 5 rublenin alım gücü bir koyun olmuştur. Yani, 300 rublenin anlamı 60 koyunu ifade etmektedir. Bk. N. M. Malşev, *Obiçnoe Semeynoe Pravo Kırgızov*, Tipografiya Guberskago Pravleniya, Yaroslav 1902, s. 13,19; N. İ. Grodekov, *Kırgızı Karakırgızı Sırdarinskoy Oblasti-Yuridiçeskiy Bit*, Tipolitografiya S. İ. Lahtina, Taşkent 1889, s. 85.

KIRGIZ HALKININ ÖRFİ HUKUK KODİFİKASYONU DENEMESİ OLARAK “ERECELER” VE İSLAM HUKUKU AÇISINDAN ANALİZİ

Tercümesi: Erkeklik organın işlevselliğini kaybettiren suçların cezası 1 devenin de içinde bulunduğu 150 hayvandır.

10) За оскорбление почетных лиц словами и действием присудить 50 голов скота во главе 1 верблюда.

Tercümesi: Toplumda itibarı yüksek olan insanlara dil uzatmanın ve saldırmanın cezası 1 devenin de içinde bulunduğu 50 hayvandır.

11) За оскорбление действием без всякого повода и безвинно присудить 9 голов скота во главе 1 верблюда.

Tercümesi: Toplumda itibarı yüksek olan insanlara sebepsiz hakaret etmenin cezası 1 devenin de içinde bulunduğu 9 hayvandır.

12) За увоз замужней женщины присудить возратить ее и кроме того взыскать с похитителя 60 голов скота.

Tercümesi: Evli bir kadını kaçırmanın cezası kadını geri verme ve 60 hayvandır.

13) За похищение просватанной девицы -100 голов скота и денгами 100 руб.

Tercümesi: Nişanlanmış bir kızı kaçırmanın cezası 100 hayvan ve 100 rubledir.

14) Если у кого-нибудь доч достигла 18-летнего возраста, то жених обязан взять ее до оканчания съезда, в противном случае дать ей развод.

Tercümesi: Beşik kertmesi ile nişanlanan kız 18 yaşına geldiğinde damat onunla evlenmeli, yoksa olası mahkemelik durumlarda onu boşamalıdır.

15) За похищенную у почетного лица непросватанную девицу-40 голов скота во главе 1 верблюда.

Tercümesi: İtibarlı birisinin dul kızını kaçırmanın cezası 40 hayvandır.

16) За похищенную девицу у киргиза среднего сословия, непросватанную, -20 голов скота во главе 1 верблюда.

Tercümesi: Toplumun orta kesiminden olan birisinin dul kızını kaçırmanın cezası 1 devenin de içinde bulunduğu 20 hayvandır.

17) За похищение таковой же у киргиза низшего сословия, непросватанную, -15 голов скота.

Tercümesi: Toplumun alt tabakasından olan birisinin dul kızını kaçırmanın cezası 15 hayvandır.

18) Если кто-либо увезет невесту у почетного лица-20 голов скота во главе 1 верблюда, у среднего сословия -10 голов скота во главе 1 верблюда и у низшего сословия -5 голов скота во главе 1 верблюда.

Tercümesi: Kızın rızası ve girişimi ile onu kaçırmanın cezası itibarlı birisi ise 1 devenin de içinde bulunduğu 20 hayvan, orta kesimden olursa 1 devenin de içinde bulunduğu 10 hayvan, toplumun alt tabakasından olursa 1 devenin de içinde bulunduğu 5 hayvandır.

19) За кражу одной скотины присудить 10 голов и заключить в тюрьму от 1 до 18 месяцев.

Tercümesi: Herhangi bir tür hayvanı çalmanın cezası, aynı hayvanın 10 katını ödeme misillemesi ve 1-18 ay arası hapidir.

20) Если обвиняемый не признает себя виновным, то избранный от волости присягатель должен принять очистительную присягу.

Tercümesi: Eğer suçlu suçunu itiraf etmezse, onun mensup olduğu kabileden olan şahidin, suçlu hakkında tezkiye vermesi gereklidir.

21) За самоуправство и баранту должен отвечать как за кражу.

Tercümesi: İhkakü 'l-hakk ve barımta yapmanın cezası hırsızlık cezası ile aynıdır.

22) По распискам должны платить за убытками. В случае неуплаты в срок, обязать уплатить с %.

Tercümesi: Kayıplar adına yapılan ödemeler makbuzla ibraz edilmelidir. Vergilerin kendi zamanında ödememenin cezası faizi ile ödemedir.

23) Свидетелей за ложное показание наказать как за кражу.

Tercümesi: Yalan şahitliğin cezası hırsızlık cezası gibidir.

24) Дела гражданские и уголовные, не внесенные в списки истцов и ответчиков, подлежат разбору.

Tercümesi: Kişiler hukuku ve ceza hukuku alanındaki davalar daha acil işleme konulmalıdır.

25) Если кто-либо задержать вора с краденным скотом, то он имеет право взять в свою пользу лошадь вора и краденный скот, кроме того, получить с присужденного скот наравне с потерпевшим.

Tercümesi: Evine iltica eden hırsızın bindiği atını ve çaldığı hayvanları zorla alıp, sonrasında sahibine daha küçük hayvan alma karşılığında, her ev sahibi ona el koymada haklıdır.

26) Если кто-либо по случаю джута (голодовки) может перегнать свой скот к другому, то последний должен разрешить пастьбу и если учинит до 10 октября поправу хлеба, то должен разрешить пастьбу и если учинит до 10 октября, то за поправу взыскивать не имеет права.

Tercümesi: Yayla değişimi ile ilgili olarak da yaylasında otlak meraların kalmaması nedeni ile herhangi birisi, güz mevsiminin 10 Ekim'e kadar diğer insanların meralarında buğday başaklarına zarar vermeksizin hayvanlarını otlatması ücretsiz iken, 10 Ekim'den sonraki süreçte oranın sahibinin kendi hayvanları için kış hazırlığı nedeni ile ücrete tabi olunur.

27) За порчу зимового стойбища отвечать как за кражу.

Tercümesi: Kışlıklara zarar verme hırsızlık cezası ile aynıdır.

28) Если заочно выставленный свидетель за неявку будет оштрафован, то должен отвечать тот, кто выставил.

Tercümesi: Eğer zorla şahitlik yapan şahit cezaya maruz kalırsa, bu durumda o cezayı şahidi mecbur eden adam ödemelidir.

29) Присяги должны принимать в большой мечети, за провод к присяге -1 руб.

Tercümesi: Yeminlerin büyük camilerde alınması ve buna karşılık 1 ruble ücret ödenmesi gerekir.

30) Цены скота нижеследующие: за бегунца, известного в уезде,-300 руб., за бегунца известного -100 руб., за хорошую верховую лошадь -70 руб., за хорошего иноходца -100 руб., за среднего иноходца -70 руб., за худшего иноходца -30 руб.

Tercümesi: Hayvanların narhları aşağıdaki şekildedir: Kabile arasında ün salmış yarış atının fiyatı 300 ruble, iyi bir yarış atının fiyatı 100 ruble, büyük ve gösterişli atın fiyatı 70 ruble, çok hızlı yürüyen atın (corgo) fiyatı 100 ruble, orta hızda yürüyen atın fiyatı 70 ruble, normal yürüyüşü olan atın fiyatı 30 rubledir.

31) В случаях, когда возврат украденных животных невозможен, необходимо выплатить их стоимость.

Tercümesi: Çalınan hayvanların iadesi mümkün olmadığı durumlarda kıymetini ödemeye gidilmelidir.

32) За непринятие гостя -30 руб.

Tercümesi: Misafir kabul etmemenin cezası 30 rubledir.

33) Если взятую у одного человека лошадь признает другой за свою, то потерпевший имеет право получить эту лошадь, а относительно аипа (штрафа) должен искать по суду с виновных в краже.

Tercümesi: Birisinin atını ödünç alıp, yerine kendi atını vermeye çalışmanın cezası, ödünç verenin kendi atı ile beraber ayıp parası cezasına müstahak olmasıdır.

34) После смерти мужа жена должна выйти за ближнего родственника покойного мужа, а если женится другой, то оштрафовать, смотря по сословию.

Tercümesi: Kocası ölen dul kadının kocasının ağabeyi veya kardeşi ile evlenmeden başka birisi ile evlenmenin cezası (duruma) sınıfına göre cezalandırılacaktır.

35) Если кто-либо будет варить бузу – оштрафовать на 9 голов скота и подвергнуть тюремному заключению от 1 до 18 месяцев.

Tercümesi: Boza yapmanın cezası 9 hayvan ve 1-18 ay arası haptistir.

36) Если по делу джесира кто-либо откажется, то 2 человека от волости должны принять присягу.

Tercümesi: Dul kadının mahkeme işleri ile ilgili kabileden 2 kişi tezkiye vermelidir.

37) Дела по иску имущество и скота должны разбираться за 6 лет.

Tercümesi: Eşya hukuku (hayvanlar) alanındaki davalar 6 yıl içinde (zaman aşımına uğratılmadan) sonlandırılmalıdır.

38) Дела по делу джесира или кунам должны разбираться за 20 лет.

Tercümesi: Dul kadın veya cariye ile ilgili davalar en az 20 yıl içinde sonlandırılmalıdır.

39) По гражданским делам, если иск спорный, то не более 5 голов скота; присягатель избирается от волости.

Tercümesi: Kişi hakları ile ilgili cezası 5 hayvandan az olan davalar kurultaylarda görülmelidir.

40) Если ктонибудь будет совещание начальствующих лиц и почетных киргиз и ктонибудь подъедет к ним верхом, то у него забирают лошадь.

Tercümesi: Üst düzey biyelerin içinde bulunduğu kurultayların gerçekleştiği meclise, herhangi birisi (üstünlük taslama amacıyla) atına binmiş (kibirlice) giderse, atına el konulur.

2. Erece-6 Hukuk Kodifikasyonu Denemesinin İslam Hukuku Açısından Analizi

KIRGIZ HALKININ ÖRFİ HUKUK KODİFİKASYONU DENEMESİ OLARAK “ERECELER” VE İSLAM HUKUKU AÇISINDAN ANALİZİ

Erkek mümini öldürmenin cezasının içinde devenin de bulunduğu 300, kadını öldürmenin cezasının ise içinde devenin bulunduğu 150 hayvanın, aslında fukahanın çoğunluğunun görüşünün tercih edildiğini göstermektedir. Nitekim, İslam hukuku tarihinde müminin diyeti 100 deve olduğunu, bunun içinde kadınları ayırt edilmeden söylendiğini, mutlak ifadenin her cüzüne şamil olduğunu dile getiren azınlık fakihler de yer almaktadır.³¹ Ancak, burada zikri geçen 300 ve 150 hayvanın tamamının deve olmadığı, İslam hukukunda belirtilmiş olan 100 deve ölçüsü ile aynı olmadığı, belki de Kırgız halkında develerin yaygın olmaması sebebi ile içinde devenin olduğu, yani hiyle-i şerriyye ile amel edilerek, diğer hayvanlarla bu sayıyı yerine getirme amacı güdülmüş olabileceğini haber vermektedir. Hatta, 100 deve sayısını diğer hayvanlarla birlikte 300 ve 150 sayısına kadar yükseltmesi, aslında bu hükmün altında ihtiyat konusun da yer aldığını ifade etmektedir. Bununla beraber, özel olarak öldürülen erkek kişi için ayrıyeten 300 ruble ödenmesi, belki de göçebe hayattaki erkeğin işgücüne olan özel ihtiyaçtan dolayı bu tür uygulamaya gidildiğini, bu da Kırgız yargıçlarının maslahata göre hüküm verdiklerinden haber vermektedir.

İslam Hukukunda adam öldürmenin haricindeki kişinin organlarını yaralamaya karşılık ödenen diyetlerde, esasen yaralanan uzvun tek, çift, çok olması ve yaptığı fonksiyonları, bedendeki işlevselliği gibi konulara göre tasnif edilerek, esasen mağdurun kısmi dahi olsa zararını hafifletme maksadı güdülmüştür.³² Yukarıda zikrettiğimiz Erece-6'daki göz, burun, kulak, diş, el, ayak, parmak, erkeklik uzvu gibi organlara verilen zararların, kendi içinde önemine göre verilen hayvan ödeme cezası, aslında İslam hukukundaki diyet konusu ile farklılıkları ile beraber, genel olarak aynı olduğu söylenebilir. Daha doğrusu, İslam hukukundaki organ yaralama veya sakatlama konusunda biçilen kısmi ceza ölçüleri ile, esasında tıpatıp aynı olmasa da organ diyeti maksadına uygun şekilde yapıldığı söylenebilir.

17.-19. asırlarda yaşayan Kırgız toplumunda itibarı yüksek kişilere saldırma ve hakaret etmenin cezasının 50 hayvan, bu sınıftan olan kişilere sadece dil uzatmanın cezası ise 9 hayvan şeklinde tasnif edilmesi, aslında Erece-6 örfi hukuk kodifikasyonu denemesinin biy ve manapların kendi otoritesini sağlama alma, toplumdaki idari ve adli görevi olmasa da şöhretli olan insanlar ile sıradan insanların arasındaki düzenin korunması amacının güdüldüğünü bildirmektedir.

Hukuk sisteminin bugünkü anlamda dünyaya hâkim olmadan çoğu dünya halklarında olduğu gibi, 17.-18. asırlardaki Kırgız toplumunda da kız kaçırma adeti olagelmıştır.³³ Hatta, bu alışlageldik bir adet halini almış idi.³⁴ Öyle ki, zamanla bu adetle ilgili özel kurallar oluşmuş,³⁵ bu kurallar çerçevesinde Erece-6 hukuk tasarısında özel maddeler halinde yer almıştır. Evli bir kadını (yanlışlıkla olsa dahi) kaçırmanın cezası 60 hayvan, nişanlı bir kızı kaçırmanın cezası ise 100 hayvan ve 100 ruble, dul kadını kaçırmanın cezası mensup olduğu ailesinin toplumdaki itibarına göre 40, 20, 15 hayvan ödeme şeklinde tasnif edilmiştir. Kırgız halkı arasındaki kız kaçırma örf-adetinin İslam hukukunda yeri yoktur. Daha doğrusu kızın rızası açıkça zikredilmiyor. İslam hukukundaki evlilik akdinde ise her iki tarafın da akde delalet eden rızası açık bir şekilde zikredilmesi şarttır.³⁶ Fakat, kız kaçırma adeti ile birlikte oluşan yukarıdaki cezaların, örfi hukuk mantalitesinden hareketle konulduğunu düşünebiliriz. Hatta, kız kaçırma rızası dahilinde olduğu takdirde, yukarıda zikredilen zorla kaçırmanın cezasından farklı (indirimli) olduğunu da yargıçların İslam hukukundaki evlilik akdinin temel unsurlarından olan kızın irade beyanını (rızası) da³⁷ göz önünde bulundurduklarını söylememiz gerekir.

O dönemin Kırgız toplumundaki göçebe hayat felsefesine bağlı olarak, hayvan hırsızlığı ve yayla değişimi meseleleri her zaman kendi önemini korumuş, buna müteallik yukarıda zikri geçen cezaların örfi hukuktan yer alması söz konusu olmuştur. Özellikle, tek bir hayvan çalmanın cezasının 10 katı ile misillenerek ödenmesi, toplumdaki düzenin bozulmamasını amaç edinildiğini göstermektedir. Hatta, suçlu kendisinin suçlu olmadığını dile getirdiği zaman, onun mensup olduğu kabileden kabul edilen şahitten tezkiye istenmesi adet olmuştur. Yalan şahitlik yapanların da aynı hırsızlık cezasına duçar kalması da bir diğer konu olmuştur. İhkakü'l-hak yoluna başvurarak haklarını kendi elleri ile almaya çalışanların ve barımta işlerine katılanların dahi aynı hırsızlık cezasına çarptırıldığını düşündüğümüzde, aslında örfi hukuk sisteminin o toplumda daha sağlam bir felsefe üzerine oturtulduğunu görebiliriz. Bununla beraber, evine iltica eden hırsıza arka çıkmamak, bu tür işlerin toplumda yayılmaması için de ev sahibinin hırsızın atına tamamen el koyma, çalman malı sahibine vererek müjde (süyünçü) alma hakkına sahip olması da sözünü ettiğimiz göçebe toplumdaki en önemli meselelerden biri olan toplum düzeni ile ilgili olmuştur.

³¹ Ali Bardakoğlu, “Diyet”, *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 9, İstanbul 1994, s. 476.

³² Bardakoğlu, “Diyet”, *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi*, s. 477.

³³ Ali Ünal, “Kırgız Toplumunda Evlilik Türleri”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 25, 2016, s. 238.

³⁴ Koconaliev, *Sud i Ugolovnoe Običnoe Pravo Kirgizov do Oktyabrskoy Revolyutsii*, s. 49; Dobromislov, *Sud u Kirgiz: Turgayskoy Oblasti v 18-19 Vekah*, s. 46-47.

³⁵ Bekbosun Borubaşov, *Hrestomatiya po İstorii Gosudarstva: Prava Kirgizstana*, C. 1., Bişkek 2008, s. 202; Dobromislov, *Sud u Kirgiz: Turgayskoy Oblasti v 18-19 Vekah*, s. 47.

³⁶ Muhammed Ebü Zehra, *el-Ahvâlü ş-Şahsiyye, Dârü'l-Fikri'l-Arabî*, Kahire 2010, s. 41.

³⁷ Hayrettin Karaman, *Anahatlarıyla İslam Hukuku-2: Husûsi Hukuk*, Ensar Neşriyat, İstanbul 1985, s. 87-88.

Özellikle, her bir Kırgız ailesinin sahiplendiği yaylanın 10 Ekim tarihine kadar umumun kullanabileceği kamu hakkı olarak değerlendirilmesi, bu tarihten sonra sahiplenen insanın kendi hayvanları için kışlık hazırlıkları, yani ilkbahara kadar otlatması amacıyla özelleştirilmesi, gerçekten biyelerin makasid kurallarına riayet ettiklerine işaretir. Bu bağlamda, herhangi bir insan birisinin ister insanların ister hayvanların kaldığı kışlığına zarar vermesinin, belki de kışım büyük zararlara hatta ölümlere yol açabileceğine işaret olduğu için çok keskin bir şekilde, oradaki hayvanları çalmış gibi cezaya çarptırılması da dikkat çekicidir.

Erece-6'da kişiler hukuku ve ceza hukuku alanındaki davaların acil bir şekilde bakılması söz konusu olmuştur. Bu bağlamda şahitliğin camilerde (ibadethanelerde) kabul edilmesi, bu işler karşılığında cami görevlilerine 1 ruble verilmesi, şahitliğe zorlamanın cezasının ise şahide verilen cezanın mukrihe verilmesi gibi konular da olmuştur. Buradaki şahitliğin camilerde kabul edilmesi konusu, aslında İslam hukukundan iktibas edilen bir uygulamadır. Nitekim, İslam adliye tarihinde bu tür uygulama söz konusu olmuştur.³⁸ Bununla beraber cezanın ikrah altında kalan kişiye değil, aksine (yani) mukrihe verilmesi de, fıkıhta Hanefilerin görüşünü yansıtmaktadır.³⁹

O dönemin hayat şartlarına göre şekillenen örfi hukuk sisteminin büyük bir kısmı ise hayvancılık, onun içinden de özellikle atlar ile ilgili olmuştur. Yukarıda zikrettiğimiz kabile arasında ün salmış yarış atının fiyatı 300 ruble, iyi bir yarış atının fiyatı 100 ruble, büyük ve gösterişli atın fiyatı 70 ruble, çok hızlı yürüyen atın (corgo) fiyatı 100 ruble, orta hızda yürüyen atın fiyatı 70 ruble, normal yürüyüşü olan atın fiyatı 30 ruble şeklinde narhlendirme işinin, aslında toplum düzeninin bozulması gibi büyük bir tehlikenin önünü kapatmıştır. Bu fiyatların atın iadesi mümkün olmadığı durumlarda esas alınması, bununla beraber diğer hayvanların aşlının geri verilmesi söz konusu olamadığı hallerde, kıymetinin ödemeye gidilmesi önemlidir. Buradaki narh sistemi ile ilgili İslam hukukuna aykırılık görülmemiş,⁴⁰ hatta Orta Asya pazarlarındaki narh sistemi ile ilgili oluşturulan "Kâdi Reislik" kurumu,⁴¹ Osmanlı İmparatorluğundaki "Hisbe Teşkilatı/Pazar ağası"⁴² kurumunun yetkileri ile aynı yetkilere sahip olduğunu anlamak mümkündür.

Bütün bu konuların yanında, özellikle Erece-6 kanun tasarısında misafir kabul etmemenin 30 ruble, ödünç alınan atın yerine başka atı vermenin para cezasına çarptırılması, Türkiye'deki bozanın aksine yüksek miktarda alkol içeren Kırgız bozasını pişirmenin cezası 9 hayvan ve 1-18 ay arası hapis cezasına çarptırılması gibi konular da yer almıştır. Misafir kabul edip etmeme konusunun İslam hukukundaki yeri herhangi bir hukuki anlam ifade etmeksizin, sadece ahlak kuralları çerçevesinde oluştuğunu belirtmekte fayda var.⁴³ Ancak, o dönemin Kırgız toplumunda, misafirhaneler veya otellerin bulunmadığı göçebeliliğin hâkim olduğu ortamda, misafiri kabul etmemenin hukuki sonuçlar doğurması, bu yüzden insan merkezli örfi hukuk mekanizmasının sistemsel olarak daha sağlam olduğu söylenebilir. Ödünç alınan atın geri verilmemesi veya yerine başka bir atı vermeye çalışmanın İslam hukukundaki yeri ise tartışmalı bir konudur. Çünkü o günün toplumunda at en temel bir iş gücü olarak değerlendirilmesi söz konusudur. Bu durumu etraflıca değerlendirilebilmesi için ariyet konusu ile mukayese edilebilir.⁴⁴ Ancak, Türkiye'de tüketilen bozanın normal bir içecek olması, Kırgız halkının yapmış olduğu (el yapımı) bozanın bir içki olduğu,⁴⁵ içkinin de toplum düzenini altüst etmesi sebebi ile tedrici olarak açık ve net şekilde haram kılınması söz konusudur.⁴⁶

O dönemin Kırgız toplumunda kocası ölen dul kadın, ölmüş olan kocasının kardeşleri veya yakın akrabalarından biri ile evlenmesinin zorunlu görülmesinin ardında,⁴⁷ ölmüş kocanın mallarını dağıtılmadan ona sahip çıkma, çocuklarının da amca ve akrabalarının merhametinden mahrum bırakmama, özellikle göçebeliliğin hâkim olduğu ortamda kendi canına bakamayacak olan kadına sahip çıkma gibi amaçlar güdülmüştür.⁴⁸ Bunun da İslam hukukuna aykırı olmadığını söyleyebiliriz. Bunun en bariz örneği ise İmam Zufer'in kendi ağabeyinin

³⁸ Mevsili, *el-İhtiyar li-Ta'lili'l-Muhtar*, Thk., tşk.: Abdisselam b. Abdilhadî Şinnâz, Dâru'l-Beyrutî, Dimaşk 2005, s. 107.

³⁹ Mahmud Hamza, *el-Fevâidü'l-Behiyye fi'l-Kavâidi'l-Fikhiyye*, Habib Halid Efendi, Dimaşk 1398, s. 324.

⁴⁰ Bk. Mustafa Taha Hamed al-Mahdawi, *et-Tes'ir fi'l-Fikhi'l-İslâmî ve Sultatu Veliyyi'l-Emr Fiyh (ed-Devletü'l-Abbasiyyetü Numuzacen)*, Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Karabük 2021.

⁴¹ Detaylı bilgi için bk. Aitmatov Kariev, *(تاریخها وتحليل فعاليتها في ضوء الفقه الإسلامي)*, *Usul İslam Araştırmaları*, S. 35/35, 2021, s. 251-271.

⁴² Bk. Ömer Faruk Habergötiren-İshak Yalnız, "Osmanlı Devleti'nde Hisbe Teşkilatı", *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, S. 2/5, 2021, 280-296; Yüksel Demirkaya, "Osmanlı Devletinde Belediye (Hisbe) Teşkilatı", *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, S. 41-42/1, 1998-2011, s. 303-318.

⁴³ Ebü İshak İbrâhim b. İshak b. Beşir el-Bağdadi Harbi, *İkramü'd-dayf*, thk. Abdülgaffâr Süleyman Bündari, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1986, s. 72.

⁴⁴ Bk. Beşir Gözübenli, "Âriyet", *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul 1991, s. 379-380.

⁴⁵ Bu konuda Kırgızistan Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı Fetva kurumunun özel olarak bozanın haramlığı hakkında fetvası da mevcuttur.

⁴⁶ İçkinin tedrici bir şekilde haram kılınmasının felsefesi hakkındaki detaylı bilgi için bk. Mohammed Maraqtan, "İslâm Öncesi Arabistan'da Şarap İçme Alışkanlığı ve Şarap Yasağı", *Siyer Araştırmaları Dergisi*, S. 9, 2021, s. 161-182; Necdet Ünal, "Kur'an'ın İçki Yasağı Tedriciliği Üzerine Bir Araştırma", *KADER: Kelam Araştırmaları Dergisi*, S. 2/9, 2011, s. 149-182.

⁴⁷ Gülnisa Aynakulova, "Kırgızlarda Evlilik ve Evlenme Törenleri", *Millî Folklor*, S. 72, 2006, s.101; S.M. Abramzon, *Kırgız cana Kırgızistan Tarihî Boyunca Tandalma Emğekter*, Kırgızstan Sooros Fondu, Bişkek 1973, s. 61.

⁴⁸ Aitmatov Kariev, "Kırgız Örf-Âdetindeki Kalın Uygulamasının İslam Hukuku Açısından Analizi (18-19. yy)", *Dergiabant*, S. 2/9, 2021, s. 748-765.

KIRGIZ HALKININ ÖRFİ HUKUK KODİFİKASYONU DENEMESİ OLARAK “ERECELER” VE İSLAM HUKUKU AÇISINDAN ANALİZİ

dul kalan karısı ile yapmış olduğu nikahtır.⁴⁹ O da bu evliliği yukarıdaki maksatlara göre yapmıştır. Ayrıca, bu evlilik türünün tahrim ayetinde yer almadığı açıktır.⁵⁰ Özellikle, yenge veya geline sahip çıkma amacıyla, yukarıdaki maksatlar gözetilerek ölen kocasının kardeşleri veya yakın akrabaları ile evlenmek istemeyen dul kadına verilen cezanın, ölen kocasından almış olduğu başlık parasını geri vermekle sorumlu tutulması, belki de İslam aile hukuku felsefesi ile örtüşmesinden ötürü olabilir.⁵¹

Kişi hakları ile ilgili davaların 5 yıl içinde, onların içinden de dul ve cariyeler ile ilgili davaların 20 sene içerisinde zaman aşımına uğratılmadan sonuçlandırılması, dul kadınların mahkemelik işleri ilgili davalarda şahitlikten kaçınılmaması, bu tür kişiler hukukuna ilişkin husumetlerin kurultaylarda görülmesi, kurultay meclisine atımı binerek giden adamın atına el konulması gibi konular gerçekten dikkat çekicidir. Burada zikri geçen zaman aşımı süresinin 5 sene şeklinde sınırlandırılması konusunda, fukahanın görüşüne aykırılık görülmemiştir. Zira bu konuda kesin bir süre yoktur. Maddelerde yer alan 5 senelik zaman aşımına uğrama süresi, belki de Kırgız toplumundaki dönemin şartlarına göre yapılmıştır. Dikkatimizi çeken bir diğer husus ise Hokand Hanlığı'nda olduğu gibi,⁵² o dönemde Kırgız toplumunda da cariyelerin (küng) bulunması, hatta onların dahi mahkemelik işlerinde belli bir hak-hukuka sahip olma konusu olmuştur. Bu konu da İslam hukuku açısından, gerçekten dikkat çekici bir husustur.⁵³

SONUÇ

Araştırmamızı sonuçlandırmış olduğumuz bu makalemizin sonucu olarak, milattan öncesine kadar uzayan Kırgız halkının tarihi ile beraber, aslında onların yaşayış tarzına göre teşekkül eden örfi hukuk algısının, ilk zamanlarda Budizm, Maniheizm, Hristiyanlık, Gök Tengricilik gibi inanç sistemleri dahi olsa, onların örfi hukuk sistemini belli bir inanç sisteminin üzerine kurulduklarını dile getirmemiz gerekir. Türk hukuk tarihinde önemli anlam ifade eden Karahanlılar Devleti'ne paralel olarak İslam dinini kabul eden Kırgızlar, bu dönemden sonra yukarıdaki mezkûr inanç sistemlerinden kendilerini tecrit ederek, bütün hayat tarzını etkileyen İslam dinini merkeze almış, bununla birlikte eski örfi hukuk sistemini tedrici olarak değiştirmişlerdir. Özellikle, İslam hukukundaki örfle ilgili hükümlerde Arap örf-adetini değil, kendi örf-adetleri dustûr edinmeye devam etmişlerdir. Böylece, göçebeliliğin hâkim olduğu kırsal bölgelerde yaşayan Kırgız halkı, İslam dini ile meczedilen özgün bir örfi hukuk sistemi tesis etmişlerdir. Bu örfi hukuk sisteminde zamanla bazı İslam ahkâmı erimiş, bazı durumlarda genetiği ile oynanmış, hatta unutulmaya dahi maruz kalmıştır. Bu da olsa, Kırgız halkını ayakta tutan ve çok eskiye uzanan bu örfi hukuk sisteminin, daha öncesinde şifahi olarak nesilden nesle aktarıla gelmesi ile ilgilidir. Ancak, 17.-19. asırlardaki taknin ve tedvin sürecinin başlatılması sonucunda ortaya çıkan “Erece-6” örfi hukuk kodifikasyon denemesinde yer alan “kırk madde” yazılı olarak bize kadar ulaşmıştır. Bu makalede, mezkûr kırk maddede yer alan her bir madde İslam hukuku açısından analiz edilerek incelenmiş, bunun sonucunda Türk (Kırgız) halkının sağlam bir devlet ve hukuk anlayışı olduğuna şahit olunmuştur. Türk hukuk tarihinde önemli anlam ifade eden örfi ve şerî hukuk sistemlerini mukayese etme babından ele aldığımız bu makalemiz, az da olsa bu alandaki boşluğu dolduracak, bölge ile ilgili araştırma yapan araştırmacılara yol gösterecektir.

KAYNAKÇA

ABRAMZON, S.M., *Kırgız cana Kırgızistan Tarihi Boyunca Tandalma Emgекter*, Kırgızstan Sooros Fondu, Bişkek 1973.

AL-MAHDAWİ, Mustafa Taha Hamed, *et-Tes'ir fi'l-Fikhi'l-İslâmi ve Sultatu Veliyyi'l-Emr Fiyh (ed-Devletü'l-Abbasiyyetü Numuzacen)*, Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Karabük 2021.

ANONİM, *Materialı Dlya İzuçeniya İstoriçeskih Obıçaeв Kirgizov*, Tipogr. Okrujn. Ştaba, Omsk.

ATAR, Fahrettin, *İslam Adliye Teşkilatı (Ortaya Çıkışı ve İşleyişi)*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1979.

AYNAKULOVA, Gülnisa, “Kırgızlarda Evlilik ve Evlenme Törenleri”, *Millî Folklor*, S. 72, 2006, ss. 95-106.

⁴⁹ Muhammed Zâhid el-Hasan el-Kevserî, *Lamahâtü'n-Nazar fi Sıretü'l-İmam Zufer*, el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, Kahire 1948.

⁵⁰ Konuyla ilgili ayetin ahkâmının çeşitli şekillerdeki yorumlar için bk. el-Cessâs, Ahmed b. Ali er-Râzî Ebu Bekr, *Ahkâmü'l-Kurân*, Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut: 1984, C.3, s.64; Ebü'l-Berakât Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Neseî, *Tefsirü'n-Neseî*, Dârü'n-Nefâis, Beyrut 2005, s. 211.

⁵¹ İslam Hukukundaki mehir konusunun bu bağlamda gözden geçirilmesinde fayda var. Ayrıca, mehir ve başlık parası olan kalının aynı amaçlar için hizmet ettiğini mukayeseli bir şekilde okumak için bk. Aittmamat Kariev, “Kırgız Örf-Âdetindeki Kalın Uygulamasının İslam Hukuku Açısından Analizi (18-19. yy)”, *Dergiabant*, S. 2/9, 2021, s. 748-765.

⁵² S. S. Soodanbekov, *Obşestvenny i Gosudarstvenny Stroy Kokandskogo Hanstva*, Kırgızskiy Gosudarstvenny Nasionalny Universitet Yuridiceskiy İnstitut, Bişkek 2000, s. 71, 72, 73; A. L. Saliev, “O Narodnih Sudah Koçevogo Naseleeniya Turkestana (1865-1917)”, *Vestnik KRSU*, S.6/15, 2015, s.103.

⁵³ Konuyla ilgili detaylı bilgi için bk. Metin Ceylan, *İslam Hukukunda Kölelik*, Adalet Yayınevi, Ankara 2018.

- BARDAKOĞLU, Ali, “Diyet” *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 9, İstanbul 1994, ss. 473-479.
- BORUBAŞOV, Bekbosun, “Regulirovanie İmuşestvennih Otnoşeniy Kırgızov Po Adatu”, *Vestnik KRSU*, S. 1/9, 2009, ss. 38-42.
- BORUBAŞOV, Bekbosun, *Hrestomatiya po İstorii Gosudarstva: Prava Kırgızstana*, C. 1., Bişkek 2008.
- BOSUMBAEVA, Ç. D., “Osobennosti Grajdanskogo Sudoproizvodstva v Obıçnom Prave Kırgızov v Pervoy Polovine XIX v”, *Vestnik KRSU*, S.6/10, 2010, ss. 8-12.
- “Biy”, *Kırgız Sovet Ensiklopediyası*, Kırgız İlimder Akademiyası, C. 2, Bişkek 1977, s. 538.
- CEYLAN, Metin, *İslam Hukukunda Kölelik*, Adalet Yayınevi, Ankara 2018.
- DAVLETŞİN, Kapitan, *Otçet Kapitana Davletşina po Komandirovka v Turkestanskiy Krae i Stepniya Oblasti dlya Oznoklemniya s Deyatrlnost Narodnih Sudov*, M. M. Stasyuleviç, Sain Petersburg 1901.
- DEMİRKAYA, Yüksel, “Osmanlı Devleti’nde Belediye (Hisbe) Teşkilatı”, *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, S. 41-42/1, 1998-2011, ss. 303-318.
- DOBROSMISLOV, H., *Sud u Kırgız-Turgayskoy Oblasti v XVIII-XIX vekah*, Tipo-Litografiya İmperatorskago Universiteta, Kazan 1904.
- EBÛ ZEHRRA, Muhammed, *el-Ahvâlü’ş-Şahsiyye*, Dârü’l-Fikri’l-Arabî, Kahire 2010.
- EL-BAĞDADÎ, Ebû İshak İbrâhim b. İshak b. Beşir Harbi, *İkramü’d-dayf*, thk. Abdülğaffar Süleyman Bündari, Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut 1986.
- EL-CESSÂS, Ahmed b. Ali er-Râzî Ebu Bekr, *Ahkâmü’l-Kurân*, Dârü İhyâi’t-Türasi’l-Arabî, Beyrut: 1984, C. 3.
- EL-KEVSERÎ, Muhammed Zâhid el-Hasan, *Lamahâtü’n-Nazar fî Sîreti’l-İmam Zufer*, el-Mektebetü’l-Ezheriyye li’t-Türâs, Kahire 1948.
- EN-NESEFÎ, Ebü’l-Berakât Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd, *Tefsirü’n-Nesefî*, Dârü’n-Nefâis, Beyrut 2005.
- EŞMURADOVA, N., “Vzaimodeystvie Adata i Şariata v Pravovoy Sisteme Kırgızskogo Naroda v Sostave Rossiyskoy İmperii”, *Vestnik KRSU*, s. 1/15, 2015, ss. 121-123.
- EŞMURADOVA, Nodirahon, “Vzaimodeystvie Adata i Şariata v Pravovoy Sisteme Kırgızskogo Naroda v Sostave Rossiyskoy İmperii”, *Vestnik KRSU*, S. 1/15, 2015, ss. 81-83.
- GÖZÜBENLİ, Beşir, “Âriyet” *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul 1991, ss. 379-380.
- GRODEKOV, N. İ., *Kırgızı i Karakırgızı Sırdarinskoy Oblasti-Yuridiçeskiy Bıt*, Tipolitografiya S. İ. Lahtina, Taşkent 1889.
- HABERGETİREN, Ömer Faruk- Yalnız, İshak, “Osmanlı Devleti’nde Hisbe Teşkilatı”, *Sosyal ve Beşerî Bilimler Dergisi*, S. 2/5, 2021, ss. 280-296.
- HAMZA, Mahmud, *el-Fevâidü’l-Behiyye fi’l-Kavâidi’l-Fikhiyye*, Habib Halid Efendi, Dimaşk 1398.
- KARAMAN, Hayrettin, *Anahatlarıyla İslam Hukuku-2: Husûsî Hukuk*, Ensar Neşriyat, İstanbul 1985.
- KARASAEV, Hüsein, *1916-Cıldagı Kötörülüş Cönündö – Ürkün*, Ala-Too, Bişkek 1993.
- KARİEV, Aiitmamat, “Kırgız Biy Mahkemeleri Hakkında Kısa Bir Analiz (XVIII-XX. yy.)”, *MANAS Sosyal Araştırmaları Dergisi*, S. 4/6, 2017, ss. 89-101.
- KARİEV, Aiitmamat, “Kırgız Örf-Âdetindeki Kalın Uygulamasının İslam Hukuku Açısından Analizi (18-19. yy)”, *Dergiabant*, S. 2/9, 2021, ss. 748-765.
- KARİEV, Aiitmamat, *Orta Asya’da İslâm Yargı Teşkilâtı ve İşleyişi (1709 -1876 Hokand Hanlığı ve 1865 -1928 Rus İşgali Süreci Örneği)*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2016.
- KARİEV, Aiitmamat, *مؤسسة الحسينية في آسيا الوسطى: خانات خوقند نموذجًا (تاريخها وتحليل فعاليتها في ضوء الفقه الإسلامي)*, *Usul İslam Araştırmaları*, S. 35/35, 2021, ss. 251-271.
- KOCONALİEV, S. K., *Obıçnoe Pravo Kırgızov*, Fond “Soros Kırgızstan”, Bişkek 2000.

KIRGIZ HALKININ ÖRFİ HUKUK KODİFİKASYONU DENEMESİ OLARAK “ERECELER” VE İSLAM HUKUKU AÇISINDAN ANALİZİ

KOCONALİEV, S. K., *Sud i Ugolovnoe Obiçnoe Pravo Kirgizov do Oktyabrskoy Revolyutsii*, İzdatelsvo Akademii Nauk Kirgizskoy SSR, Frunze 1963.

MAKOVETSKAYA, P. E., *Materialı Dlya İzuçeniya İstoriçeskih Obiçaev Kirgizov*, Tipogr. Okrujn. Ştaba, Omsk 1886.

MALIŞEV, N. M., *Obiçnoe Semeynoe Pravo Kirgizov*, Tipografiya Guberskago Pravleniya, Yaroslav 1902.

MARAQTEN, Mohammed, “İslâm Öncesi Arabistan’da Şarap İçme Alışkanlığı ve Şarap Yasağı”, *Siyer Araştırmaları Dergisi*, S. 9, 2021, ss. 161-182.

MEVSİLİ, Muhtar, *el-İhtiyar li-Ta’lil’l-Muhtar*, Thk., Tlk.: Abdisselam b. Abdilhadî Şinnâz, Dâru’l-Beyrutî, Dimaşk 2005.

NALİVKİN V.- NALİVKİNA M., *Oçerk Bıta Jenşini Osedlago Tuzemnago Naseleniya Ferganı*, Tipografiya İmparatorskago Universiteta, Kazan 1886.

ÖLÇEKÇİ, Tamara, “Manaplar ve Kırgız Tarihindeki Roller”, *Bilig*, S. 67, 2013, ss. 111-128.

ÖZEN, Şükrü, “Kâdılcemaâ-Kâdılkudât”, *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 24. İstanbul 2001, ss. 77-82.

SALİEV, A. L., “O Narodnih Sudah Koçevogo Naseleniya Turkestana (1865-1917)”, *Vestnik KRSU*, S.6/15, 2015, s.103.

SALİEV, Akılbek, “O Narodnih Sudah Koçevogo Naseleniya Turkestana (1865-1917)”, *Vestnik KRSU*, S. 6/15, 2015, ss. 102-106.

SALİEV, Akılbek, “O Şariatizatsii Sudoproizvodstva Po Obiçnomu Pravu Koçevih Narodov Turkestana (1865-1917gg.)”, *Vestnik KRSU*, S. 6/15, 2015, ss. 107-112.

SIDIKOV, Osmonali, *Tarih-i Kirgiz-ı Şadmaniyya*, Elektro-Tipografiya “Vostoçnaya Peçat”, Ufa 1914.

SLESAREV, S. M., “Yuridiçeskiy Bıt Kirgizov Po N. İ. Grodekovu”, *Vestnik KRSU*, S. 9/14, 2014, ss. 82-85.

SOODANBEKOV, S. S., *Obşestvenny i Gosudarstvenny Stroy Kokandskogo Hanstva*, Kırgızskiy Gosudarstvenny Nasionalny Universitet Yuridiçeskiy İnstitut, Bişkek 2000.

SOORONKULOVA, Klara, “Adat-Obiçnoe Pravo Kirgizov”, *Vestnik Kirgizskiy Natsionalny Universitet*, 3/2, 2011, ss. 97-100.

TOKTOGONOVA, G. K., “Erece-İstoçnik Kirgizskogo Obiçnogo Prava”, *Vestnik KRSU*, S. 6/10, 2010, ss. 10-12.

ÜNAL, Ali, “Kırgız Toplumunda Evlilik Türleri”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 25, 2016, ss. 229-260.

ÜNAL, Necdet, “Kur’an’ın İçki Yasağı Tedriciliği Üzerine Bir Araştırma”, *KADER: Kelam Araştırmaları Dergisi*, S. 2/9, 2011, ss. 149-182.